

УДК 347.19

Оксана Макаревич,аспірант кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ЛІКВІДАЦІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

Статтю присвячено вивченню історичних витоків та етапів становлення інституту ліквідації юридичних осіб в Україні. Здійснено дослідження генезису організаційних та правових аспектів регулювання процедури ліквідації та виявлення закономірностей становлення законодавства у сфері припинення юридичних осіб.

Ключові слова: юридична особа, припинення юридичних осіб, ліквідація, історичний розвиток законодавства.

Постановка проблеми. В Україні процедура припинення юридичних осіб регулюється значною кількістю нормативно-правових актів, насамперед Цивільним кодексом України [1], Господарським кодексом України [2], Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» [3], Законом України «Про акціонерні товариства» [4], Законом України «Про господарські товариства» [5], Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [6] та ін.

З метою усунення законодавчих суперечностей, колізій та прогалин, які виникають під час здійснення процедури ліквідації, необхідно дослідити історичні витoki та еволюцію законодавства у сфері ліквідації юридичних осіб в Україні. Знання про те, як, коли і ким приймалися нормативно-правові акти, що регулюють ліквідацію юридичних осіб, розширить можливості вітчизняних правників у реформуванні та вдосконаленні чинного законодавства України, зокрема, й у сфері припинення юридичних осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі загальні риси історичного розвитку нормативно-правового регулювання процедури припинення юридичних осіб загалом чи частково висвітлювалися такими науковцями, як: О. В. Титова, П. О. Повар, О. М. Скоропис, О. М. Зубатенко, І. В. Спасибо-Фатєєва, А. В. Габов, В. І. Стрільчук, О. М. Вінник, Г. Л. Знаменський та ін. Водночас наукові праці цих вчених не вичерпують усю складність проблеми, а, скоріше, утворюють фундаментальну базу для її подальшого дослідження.

Метою цієї статті є дослідження історичного генезису організаційних та правових аспектів регулювання процедури ліквідації юридичних осіб в Україні та виявлення закономірностей становлення законодавства у сфері припинення юридичних осіб.

Виклад основного матеріалу. Становлення та розвиток законодавства у сфері ліквідації юридичних осіб в Україні тісно пов'язаний з історичними особливостями соціально-економічного розвитку нашої держави в цілому.

Досліджуючи генезис правового регулювання ліквідації юридичних осіб на території України, О. М. Скоропис робить висновок про можливість виділення п'яти періодів: перший період (1917–1922 рр.) – примусова ліквідація юридичних осіб, які були створені під час існування Російської Імперії; другий період (1924–1963 рр.) характеризувався встановленням у цивільному законодавстві основних засад припинення існування (ліквідації) юридичних осіб, а також прийняттям низки нормативних актів, які стали підставою для ліквідації окремих видів юридичних осіб, які були вже створені за часів радянської влади (міських споживчих товариств, сільськогосподарських та кредитних кооперативів, промислової кооперації); третій період (1964–1991 рр.) відзначається тим, що ЦК УРСР 1963 року визначив поняття ліквідації юридичної особи, встановивши особливості ліквідації державних юридичних осіб, а також кооперативних, державно-колгоспних та громадських організацій, надавши право останнім передбачати у статутах (положеннях) підстави ліквідації; четвертий період – з 1991 року (отримання незалежності

Україною) до 2004 року (вступу у дію ЦК України та ГК України) – в цей період приймається значна кількість нормативних актів, які визначають правовий статус як підприємницьких, так і непідприємницьких юридичних осіб. Ці нормативні акти встановлюють спеціальні підстави припинення окремих видів юридичних осіб, особливості процедури їх ліквідації, порядок розподілу майна після ліквідації, черговість задоволення вимог кредиторів; п'ятий період (з 2004 року до цього часу) характеризуються спробою уніфікувати на кодифікованому рівні підстави та процедуру ліквідації юридичних осіб [7, с. 7].

П. О. Повар виділяє два рівні такої періодизації. В основі першого рівня лежать особливості соціально-економічних перетворень та укладу суспільних відносин на певних історичних етапах розвитку держави та законодавства. Другий рівень визначає особливості законодавства в межах відповідного періоду першого рівня періодизації [8, с. 68].

Досліджуючи становлення та історичний розвиток правового регулювання інституту ліквідації юридичних осіб в Україні, доречно виокремити три історичні періоди: 1) дореволюційний; 2) радянський період; та 3) період незалежної України.

Так, дореволюційний період характеризується відсутністю визначення терміна «ліквідація», виокремлення її серед інших способів припинення та будь-якої систематизації правового регулювання її здійснення.

У нормативних актах Російської імперії (а відповідно, й України) ліквідація визначалася як певний процес припинення діяльності юридичної особи, широко застосовувалася конструкція «ліквідація справ» товариства. Деталізованого правового регулювання процесу ліквідації не було. Такі нормативні положення застосовувалися або стосовно окремих видів, груп юридичних осіб (Правила про порядок ліквідації справ приватних і громадських установ короткострокового кредиту 1884 р., Положення про порядок ліквідації справ залізничних товариств при переході належних їм доріг, по викупу, в казну, без оголошення неспроможності Товариства 1892 р.) або стосовно статутів окремих товариств. Подекуди статuti юридичних осіб вимагали перед початком ліквідації (припинення, закриття) дотримання певних умов, зокрема отримання попереднього дозволу уряду. Так, Статутом Товариства власників Одеських Куяльницько-Хаджибейських соляних промислів визначалося, що «товариство приступає до ліквідації своїх справ не інакше, як після отримання дозволу Уряду на припинення своїх дій» [9, с. 6].

Якщо дореволюційний період вирізняється незначним рівнем нормативного-правового регулювання ліквідації юридичних осіб, то радянський період характеризується формуванням і становленням основних засад та принципів припинення існування (ліквідації) господарюючих суб'єктів як складової частини цілісного інституту законодавства про підприємства.

У перші післяреволюційні роки проводилася примусова ліквідація юридичних осіб, які були створені під час існування Російської Імперії, що найчастіше виправдовувалася соціальними і політичними цілями революції. Так, приклади примусової ліквідації зафіксовані в одному із перших документів Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України – Декреті «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» від 19.01.1919. Цим документом позбавлялися прав юридичної особи (підлягали закриттю): церкви; приватні релігійні громади, що утворилися для відправлення будь-якого культу; благодійні та просвітницькі організації [10, с. 51].

Істотний розвиток правового регулювання ліквідації (припинення, закриття) юридичних осіб відбувся в період дії першого Цивільного кодексу УРСР 1922 р. (далі – ЦК), який був повністю скопійованим із Цивільного кодексу Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РС ФРР).

Слід пам'ятати, що 1922 рік – це період НЕПу, коли більшовики з тактичних міркувань дозволили країні тимчасово дещо повернутися до ринкових відносин. У Загалом більшовики не визнавали поділу права на публічне і приватне. Фактично цивільні права захищалися законом лише, якщо вони не суперечили їх соціально-економічному призначенню. Цей критерій дозволяв судам сваволу, і суд міг анулювати права. Принципу законності протиставлявся принцип доцільності. Це призводило до правового нігілізму. Зобов'язальне право закріплювало панівні позиції держави та державних підприємств [11, с. 4-5]. Загальні норми про господарські товариства містили окремі положення про припинення їх існування. Визначалося, що товариство припиняється: а) внаслідок смерті будь-кого з товаришів; б) внаслідок оголошення будь-кого з товаришів недієздатним або неспроможним; в) внаслідок подання будь-ким із товаришів вимоги про припинення безстрокового товариства; г) внаслідок дострокової відмови одного з товаришів від участі в товаристві, заснованому на строк; д) внаслідок скінчення строку, на який товариство було засноване;

е) внаслідок досягнення або виникнення неможливості досягти мети товариства; ж) внаслідок вимоги кредитора, що звернув стягнення на частку одного з товаришів у складочному майні; з) внаслідок погодження товаришів про припинення товариства. У випадках, передбачених пп. «б», «в», «г» і «ж», а також у разі смерті одного з товаришів, у разі відмови заступника померлого вступити в товариство, товариство продовжувалося, коли продовження його в цих випадках передбачено договором товариства або обумовлено угодою решти товаришів. Ліквідація справ товариства після його припинення провадилася товаришами з додержанням таких умов: а) речі, внесені в товариство тільки для спільного користування, повертаються товаришам, які їх внесли, без винагороди за користування цими речами, коли інше не було обумовлено; б) розділ спільного майна провадиться лише після задоволення безспірних або забезпечення спірних боргів товаришів по загальній справі. Речові вклади поверталися грошми за оцінкою, встановленою для них у товариському договорі, а за відсутності її – за вартістю їх на момент внесення в переводі на золоту валюту за офіційним курсом. У разі браку спільного майна товаришів для задоволення або забезпечення боргів сума, якої не вистачало, повинна була бути поповнена товаришами в розмірі частки збитків, що припадає на кожного з них. У разі неспроможності кого-небудь із товаришів частина збитків, що припадає на нього, розподілялася поміж рештою товаришів на тій самій підставі. Встановлювалось, що порядок взаємних розрахунків між товаришами під час ліквідації товариства можна встановити й угодою товаришів.

Повне товариство припинялося також оголошенням товариства неспроможним у судовому порядку. Крім того, ЦК 1922 року встановлював, що повне товариство ліквідувалося, коли воно ухиляється від зазначеної в договорі мети його діяльності або коли діяльність його органів ухиляється в бік, що суперечить інтересам держави; при цьому товариство закривається за постановою відповідного окружного виконавчого комітету, що ухвалювалось на подання того відділу окружного виконавчого комітету, що відає галуззю народного господарства, в якій діяло товариство. Для ліквідації справ товариства товариші мали право обирати окремих ліквідаторів як поміж себе, так і зі сторонніх осіб. У разі недосягнення згоди щодо особи ліквідатора останнього призначав на прохання кого-небудь із товаришів суд.

Окремо визначалися підстави припинення акціонерних товариств, а саме: а) після

закінчення терміну, на який воно засновано; б) за постановою загальних зборів акціонерів про припинення його діяльності або про злиття товариства з іншим акціонерним товариством; в) з оголошенням неспроможним; г) за постановою уряду в разі ухилення товариства від зазначеної в статуті цілі, а так само в разі ухилення його органів в сторону, протилежну інтересам держави.

Правове регулювання ліквідації окремих підприємств відбувалося на державному рівні на підставі спеціальних нормативних актів, зокрема: 1) Постанови ВУЦВК та РНК УРСР від 07.10.1925 «Про порядок ліквідації державних промислових і торговельних підприємств, що існують на підставах господарського розрахунку, а також акційних товариств і товариств з обмеженою відповідальністю, з виключною або переважною участю державного капіталу»; 2) Постанови ВУЦВК і РНК УРСР від 07.10.1925 «Про порядок ліквідації кооперативних організацій, з'єднання їх та розділ» (це положення пізніше було замінено союзним Положенням про порядок припинення кооперативних організацій 1927 року).

Державні підприємства ліквідувалися лише в примусовому адміністративному порядку – за рішенням уповноваженого державного органу. У випадку неплатоспроможності підприємства підставою ліквідації була недостатність оборотних засобів для покриття боргів, пред'явлених до стягнення.

Таким чином, однією з головних особливостей нормативного регулювання процедури ліквідації згідно із наведеними актами 1925 року було те, що воно охоплювало собою відносини ліквідації як платоспроможних підприємств, майна яких було досить для розрахунків з кредиторами, так і неплатоспроможних [8, с. 70].

Наступним кроком у розвитку правового регулювання в цій сфері стало прийняття Цивільного кодексу УРСР 1963 року. Відповідно до ст. 37 ЦК юридична особа припинялася шляхом ліквідації або реорганізації (злиття, поділу або приєднання). Загалом підстави та порядок ліквідації підприємств визначалися законодавством СРСР та УРСР, а особливості ліквідації кооперативних та громадських організацій прописувалися також і в їхніх статутах (положеннях).

Новелою радянського законодавства стала Постанова РМ СРСР від 19.06.1990, якою затверджено Положення про акціонерні товариства та товариства з обмеженою відповідальністю. Положення визначало підстави припинення товариств, порядок призначення та повноваження ліквідаційної комісії; регулювало порядок розрахунків із кредиторами та розподіл майна, що залишилося

після задоволення вимог кредиторів, між учасниками товариства, визначало момент завершення ліквідації. Зокрема, ст. 25 встановлювала, що припинення діяльності товариства проводилось шляхом його реорганізації (злиття, приєднання, поділу, виділу, перетворення) або ліквідації. Ліквідація товариства проводилася призначеною ліквідаційною комісією, а у разі припинення діяльності товариства за рішенням державного арбітражу або суду – ліквідаційною комісією, призначеною цими органами. Визначалося, що ліквідація товариства вважалася закінченою, а товариство таким, що припинило свою діяльність, з моменту внесення про це запису в реєстр державної реєстрації [12].

Серед визначальних законів Української РСР, які містили основні положення про ліквідацію юридичних осіб, не пов'язану з банкрутством, слід виокремити Закон «Про підприємства в Українській РСР» від 27.03.1991, який діяв до прийняття Господарського та Цивільного кодексів України у 2003 році.

Статтею 34 Закону визначалися основні умови ліквідації юридичних осіб, зокрема, зазначалося, що підприємство ліквідується також у випадках: визнання його банкрутом; якщо прийнято рішення про заборону діяльності підприємства через невиконання умов, встановлених законодавством, і в передбачених рішенням строк не забезпечено додержання цих умов або не змінено вид діяльності; якщо рішенням суду будуть визнані недійсними установчі документи і рішення про створення підприємства; на інших підставах, передбачених законодавчими актами України. Статтею 35 та 36 цього закону встановлювався порядок створення та повноваження ліквідаційної комісії, а також порядок та черговість задоволення претензій кредиторів [13]. Положення цих статей лягли в основу норм Цивільного кодексу України від 16.01.2003 про ліквідацію юридичних осіб (ст. 110, 111, 112 ЦКУ).

Надалі Законом України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про підприємництво» від 15.10.1992 запроваджувалися норми, присвячені примусовому скасуванню державної реєстрації підприємства, що є підставою для ліквідації юридичної особи.

Новим етапом розвитку нормативно-правового регулювання ліквідації юридичних осіб в Україні стало прийняття в 2003 році Цивільного та Господарського кодексів України.

Новелою сучасного українського законодавства став прийнятий 6 лютого 2018 року Закон України «Про товариства

з обмеженою та додатковою відповідальністю» [14], який визначає правовий статус товариств з обмеженою відповідальністю та товариств із додатковою відповідальністю, порядок їх створення, діяльності та припинення, права та обов'язки їх учасників. У законі деталізовано процес припинення товариств з обмеженою та додатковою відповідальністю шляхом реорганізації, поряд із цим взагалі відсутні норми, які б регулювали питання ліквідації. Так, стаття 48 визначає, що товариство припиняється внаслідок передання всього свого майна, всіх прав та обов'язків іншим господарським товариствам – правонаступникам – шляхом злиття, приєднання, поділу, перетворення або в результаті ліквідації. Частина 2 цієї статті визначає, що добровільне припинення товариства здійснюється за рішенням загальних зборів учасників у порядку, встановленому цим Законом, з дотриманням вимог, встановлених законодавством. Інші підстави та порядок припинення товариства встановлюються законом.

Таким чином, станом на сьогодні Цивільний кодекс України від 16.01.2003 (ст. 110, 111, 112) є основним законодавчим актом, який містить загальні норми, які регулюють процедуру ліквідації юридичних осіб в Україні.

Висновки

Узагальнюючи, можна стверджувати, що більш ніж за столітню історію становлення чинні норми, які регулюють питання ліквідації юридичних осіб, у своїй основі переписують процедуру ліквідації, запозичену з радянського періоду, тоді як стрімкі євроінтеграційні процеси та прагнення лібералізації національного законодавства потребують більш чіткого та структурованого адаптування національного законодавства, присвяченого ліквідації юридичних осіб, до викликів сучасності.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435-15/paran605#n605>.
2. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
3. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15 травня 2003 р. № 755-IV / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/755-15/ed20030515>.
4. Про акціонерні товариства: Закон України від 17 вересня 2008 р. № 514-VI / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/514-17>.

5. Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 р. № 1576-XII / Верховна рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1576-12>.

6. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України від 14 травня 1992 р. № 2343-XII / Верховна рада України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2343-12>.

7. Скоропис О.М. Цивільно-правове регулювання ліквідації юридичних осіб: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2010. 22 с.

8. Повар П. Історія розвитку законодавства про ліквідацію підприємств. Наукове видання. Київ: Київський університет, 2007. 106 с.

9. Габов А. Ліквідація юридических лиц. История развития института в российском праве, современные проблемы и перспективы. М.: Статут, 2011. 303 с.

10. Сухоплюев І. Відокремлення церкви від держави: Збірник законоположень СРСР і УСРР,

інструкцій, об'їжників і пояснень Наркомвнусправ УСРР / з передм. В. А. Балицького. Х.: Юридичне видавництво Нарком'юсту УСРР, 1929. 166 с.

11. Алієва-Барановська В. Коротка історія Цивільних кодексів України. Юридична Україна. 2015. № 3. С. 4-9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2015_3_3.

12. Про затвердження Положення про акціонерні товариства та товариства з обмеженою відповідальністю та Положення про цінні папери: Постанова від 19 червня 1990 р. № 590 / Органи влади СРСР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0590400-90>.

13. Про підприємства в Українській РСР: Закон Української РСР від 27 березня 1991 р. № 888-XII / Верховна Рада УРСР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/888-12>.

14. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю. Закон України від 6 лютого 2018 р. № 2275-VIII / Верховна Рада України. URL: <http://www.golos.com.ua/article/300823>.

Стаття посвячена изучению исторических истоков и этапов становления института ликвидации юридических лиц в Украине. Проведено исследование генезиса организационных и правовых аспектов регулирования процедуры ликвидации и выявлены закономерности становления законодательства в сфере прекращения юридических лиц.

Ключевые слова: юридическое лицо, прекращение юридических лиц, ликвидация, историческое развитие законодательства.

The article is devoted to the research of historical sources and phases of establishment the institution of liquidation legal entities in Ukraine. The genesis of organizational and legal aspects of the regulation the liquidation procedure and revealing patterns of formation legislation in the sphere of the termination of legal entities were researched.

Key words: legal entity, termination of the legal entities, historical development of legislation.

